

Зиборова І. В.

П. А. Кочубей и Згуровская учебно-опытная ферма Прилуцкого уезда Полтавской губернии.

Развитие аграрной науки, процесс становления отечественных научных заведений и деятельность сельскохозяйственных обществ во второй половине XIX в. до сих пор остаются темой для многих исследователей их истории. В 50-х – 70-х годах распространению специализированных знаний в Полтавской губернии способствовали земские образовательные учреждения, общественные аграрные союзы, создававшиеся крупными землевладельцами, и заинтересованные частные лица. На этом этапе своим достижением научно-экспериментального опыта выделяется фигура Петра Аркадьевича Кочубея (1825-1892), который в 1872 г. в собственном имении «Згуровка» открыл специализированное учебное заведение – учебно-опытную ферму. Материал статьи представляет результаты исследования вклада учредителя Згуровской аграрной школы в организацию сельскохозяйственного опытного дела и научно-образовательной деятельности в бывшем Полтавском регионе.

Ключевые слова: Петр Аркадьевич Кочубей, Згуровка, учебно-опытная ферма.

Ziborova I. V.

P. A. Kochubey and the research and development farm of Zghurivka in Pryluky country Poltava province.

The development of the agricultural science, the formation process of national research institutions and the activity of agricultural societies in the second half of the XIX century still remain as a topic for many researches of his history. In the 50s – 70s self-governed educational institutions had contributed to the spreading of specialized learning in Poltava province and public agrarian unions that had been created by agrarians and interested individuals. At this stage the figure of Petro Arkadiyovych Kochubey (1825-1892), who opened the specific research institution – the research and development farm in his estate «Zghurivka» in 1872, had shown with his property of research and experimental experience. Submitted materials of the article present the results of the contribution to research of the founder of Zghurivka agrarian school in the organization of the agricultural research deal and scientific and educational activities in the former Poltava region.

Key words: Petro Arkadiyovych Kochubey, Zghurivka, the research and development farm.

УДК 94:001:63(092 Дубровський)

Л.А. ІВАНЧЕНКО

**РОЛЬ ГУБЕРНСЬКИХ АГРОНОМІВ У СТАНОВЛЕННІ
НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ВЕДЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА:
ПЕРШІ РОКИ ПЕРЕБУВАННЯ В ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
П.М. ДУБРОВСЬКОГО (1857–1916)**

Стаття описує розгляд звітів про діяльність першого полтавського губернського агронома П.М. Дубровського на посаді в Полтавському сільськогосподарському товаристві, ретельність вивчення губернських господарств, втілення набутого практично досвіду та застосування теоретичних знань на практиці в губернії, опис губернських угідь і проблемні питання землеробів, які лягали на плечі губернського агронома. Старанність і скрупульозність підходу до справи становили основу його роботи. І дотепер, ці агрономічні висновки і методи їх подолання можна використовувати в сільському господарстві.

Ключові слова: Полтавське товариство сільського господарства, перший губернський Полтавський агроном, П.М. Дубровський, садівництво, сільськогосподарська дослідна справа.

Умовну періодизацію шляху становлення сільськогосподарської дослідної справи знаходимо у В. А. Вергунова: «Перший етап – допетровський, низькорівневий, з фактичною відсутністю промисловості, ізолюваністю від розвинених європейських країн, постійними війнами з внутрішніми і зовнішніми ворогами, відсутністю шляхів сполучення, наявністю величезної кількості диких звірів, несприятливим кліматом, розвиток галузі представляли бортництво і конярство. Другий – збігся з особистим баченням майбутнього країни Петром І. За допомогою урядових рішень здійснювалися реформи. Почали вирощувати ячмінь у Сибіру, збирати врожай косою, покращувати луківництво, поширювати картоплю, кукурудзу, лікарські рослини, тютюн, розвивати вівчарство і конярство. Третій – (1861–1917) включає два періоди: скасування кріпацтва і столипінська реформа. Перша з них підняла на новий рівень

патріотичні бажання громадян вивчати власні природні багатства, у тому числі і меліоративний досвід, і, головне, – мати на столі вітчизняний продукт сільського господарства. Столипінська реформа дала шанс вітчизняному аграрному сектору економіки стати провідним у світі» [1, с. 49–50]. Формалізація сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань, як організація або «сукупність установ і заходів, що мають кінцевою метою удосконалення техніки сільського господарства» продовжується й до сьогодні [1, с. 51]. Але перший період третього етапу виявився найбільш плідним і знаковим для сільськогосподарської дослідної справи.

З відміною кріпосного права вітчизняне сільське господарство мало шукати нові шляхи розвитку і становлення. Слугували цьому не в останню чергу і окремі особистості, і Товариства. Усвідомлюючи важливість нових форм господарювання брати Лев і Сергій Кочубеї у своїх маєтках на Полтавщині у 1865 році ініціювали створення Полтавського сільськогосподарського товариства [6]. Інший представник роду Кочубеїв – Петро Аркадійович через певні обставини відмовився від служби на теренах держави і теж присвятив своє життя служінню громадським інтересам, проживав у своєму маєтку «Згурівка» та займався улюбленою справою – сільським господарством, садівництвом, лісорозведенням, що теж дало не малий поштовх розповсюдженню агрономічного досвіду по інших губерніях, розвитку сільськогосподарських шкіл, запровадженню ярмарок, обміну досвідом – одним словом, сприяло поширенню та зростанню сільськогосподарської дослідної справи [12]. В свою чергу ефективність шляхів і напрямків залежала від фахівців землеробської справи. Петровська землеробська і лісова Академія в Москві готувала таких спеціалістів. З ініціативи Полтавського сільськогосподарського товариства до губернії був запрошений випускник академії Павло Михайлович Дубровський, який став першим губернським агрономом, віце-президентом Полтавського товариства сільського господарства та одним із генеруючих піонерів-організаторів сільськогосподарської дослідної справи, ініціатором створення ряду сільськогосподарських шкіл на теренах нашої Вітчизни і Росії. Його цілеспрямованість, фундаментальність і далекоглядність зіграли не останню роль в успішному розвитку сільськогосподарської справи.

Павло Михайлович Дубровський (1857–1916) народився на Сіверщині у родині настоятеля Харлампієвського монастиря села Гамаліївки Глухівського повіту Чернігівської губернії. Як син священика, за правилами того часу, перші дві освіти Павло Михайлович отримав в духовних закладах – Стародубському духовному училищі та Чернігівській духовній семінарії. Про роки навчання Павла Михайловича в цих закладах поки не знайдено інформації. Тяга до природничих наук та практичних втілень взяла верх над теоретичними знаннями, і у віці 20 років, у 1877 році Павло Михайлович вступає до Московської Петровської землеробської та лісової академії.

В Журналах засідань Академії маємо скупі відомості про події того часу, але і вони проливають світло на ряд невідомих сторінок життя Павла Михайловича Дубровського. Ось наприклад: 27 серпня 1877 р. вирішували ряд поточних питань, серед яких було і питання про розгляд документів, наданих особами, які бажали вступити на перший курс. «Вполне удовлетворили первыя четыре требования § 4 правил для поступления в число студентов Академии и потому могут быть зачислены в студенты, после взноса двадцати рублей за слушание лекций в первом полугодии, по сельскохозяйственному делу – 19, по лесному – 38 студентов» [7, с. 5]. Дубровський Павло числиться 18-им у списку «по лесному отделу».

Уже на першому році навчання в Академії у Павла Михайловича з'являється впевненість в обраній професії та наполегливість і цілеспрямованість на обраному шляху. Четверний пункт Журналу засідань Ради Петровської землеробської і лісівничої Академії за травень повідомляє: надійшли прохання про звільнення від сплати за слухання лекцій на наступне півріччя 46. В числі перелічених студентів і

Дубровський. Далі вказано, що всього числиться 320 студентів. Від оплати звільнено 56. Вакансій на безоплатне слухання 8. Дубровський П.М. в число тих 8-ми пільговиків не ввійшов [8, с. 25].

Чим було вмотивоване прохання Павла Михайловича про звільнення від оплати? За спогадами друзів і соратників Дубровському були притаманні «чрезвычайная скромность и необыкновенная деликатность в отношениях с людьми самых различных положений, которые делали общение с П.А. Дубровским в высшей степени обаятельным» [13, с. 4]. Враховуючи ці особистісні дані, на мою думку, Дубровський керувався бажанням звільнити батьків від фінансової опіки за повнолітнім сином. Адже крім Павла в сім'ї були ще молодші – брат Дмитро 1873 р. н. і сестра Марія 1878 р. н.* [3, арк. 228–235 об.]. Впевненості додавала і старанність студента до наук. В «Журналі засідань» від 15 липня 1878 року було зазначено середній бал студентів за навчання по Геодезії. «По лесному отделу – условно, если окончательная отметка по Геодезии, которая, на основании § 23 правил для производства испытаний, должна быть выставлена по окончании практической занятий, т.е. в августе, не будет понижена сравнительно с полученной при испытании из теории этого предмета в июне». В списку 39 студентів. 17-й з них – Дубровський Павло. Оцінка 4,38 [9, с. 76].

Про старанність та бажання навчатись, про жагу до життя, про національну спрямованість Павла Михайловича є відгуки і в «Спогадах» Є. Чикаленка «... студент Дубровський був бібліотекарем українського студентського гуртка..., хоч і почув від мене українську мову, поставився до мене дуже обережно, почав розпитувати — хто я, звідки; довідавшись, що я скінчив Єлисаветське реальне училище, спитав – чи не знав я там московського студента М. Левицького, з яким він був добре знайомий. Я відповів, що не тільки знаю, а був з ним в одному українському гуртку; Дубровський порадив мені добути запоруку, тоді він мені даватиме книжки з гуртової бібліотеки. Я так і зробив, і через якийсь час ... Дубровський дав мені прочитати у «Вольному слові» високоцінну та цікаву статтю Драгоманова «Історична Польща та великоруська демократія», що потім вийшла і окремою книжкою. З того часу я близько зійшовся з Дубровським і був з ним у приятельських відносинах до самої його смерті в 1916 році» [21, с. 95].

Петровська Академія у той час всіляко намагалась дати повні фахові знання. Сприяли цьому спеціалізовані обладнані на гарному для того часу рівні структурні підрозділи Академії: бібліотека, сільськогосподарський кабінет, зібрання предметів лісового господарства, технологічний кабінет, зібрання гірських порід і мінералів, хімічна лабораторія, фізичний кабінет, різноманітні гербарії, колекції предметів зоологічних, зібрання моделей креслень малюнків з механіки і будівельного мистецтва, а також ферми, дослідні поля, лісові дачі Петровка і Всесвятська, плодовий сад, розсадники і город, ботанічний сад та оранжерея. Для практичних занять студенти за кошти Академії відвідували кращі господарства країни. Викладацький склад Академії був гарно сформований і надавав якісні лекції з ряду дисциплін: закон Божий, морфологія рослин, порівняльна анатомія та зоологія, неорганічна та органічна хімія, геодезія, механіка, сільськогосподарська економія, часткова і загальна зоотехнія, загальне землеробство, лісівництво, часткове землеробство та ін.

В травні 1881 р. Дубровський закінчив 4-й курс академії «... по представлении удовлетворительно написанного разсуждения а) по отделу Лесоводства с правом получения степени кандидата» [16, с. 5] і мав залишити студентське життя. Та він вирішив удосконалювати знання і подав прохання на навчання до сільськогосподарського відділення. На Засіданні Ради Академії «вирішили» залишити ще на один рік деяких студентів. У цьому списку були і Дубровський, і Тележинський [10, с. 30].

* Можливо, в родині були ще й інші діти, та на що хвилину відомостей про склад сім'ї о. Михайла Дубровського не маємо.

«Допускаются к экзамену из Сравнительной Анатомии Животных осенью в начале будущего семестра: из предметов 2 курса сельскохозяйственного отдела» в числі інших – Дубровский [11, с. 181]

В Журналі за 1881–1882 навчальний рік зазначено: «... Кроме 296 студентов, в Академии находилось слушателей в осеннем семестре 30, в весеннем семестре 31. Из общего числа студентов пользовались следующими льготами: стипендии получали 48 человек, ежемесячные денежные пособия в размере стипендии получали 15 человек, было освобождено от взноса платы за право слушания лекций 57 человек (кроме стипендиатов академических и лесного ведомства). Сведения об студентах и слушателях курсов находятся в актовой книжке за прошлый год.... А) с правом получения степени кандидата по представлении удовлетворительно написанного разсуждения. а) по отделу сельского хозяйства ... 2) Дубровский Павел; ...». Олівцем зроблена помітка: «1881 – лесн. отд.» [16, с. 5].

По закінченні сільськогосподарського відділення Дубровського направляють до курського губернського статистичного бюро, яким керував відомий на той час в країні економіст-статист К. А. Вернер (у 1879–1880 Вернер К. А. був секретарем Полтавського товариства сільського господарства).

У 1883 році П. М. Дубровський одружується. Його обраницею стала Надія Василівна Беспалова, 1861 р. н. дворянка, донька колезького асесора, яка народилася в м. Сімферополь, закінчила там гімназію, а потім жіночі медичні курси в Петербурзі. У 1881 році була заарештована по справі терористичної фракції соціально-революційної партії. З 9 грудня 1881 року підлягала гласному надзору поліції в Курську, де на той час проживала [4, с. 300–301].

Павло Михайлович теж знаходився під надзором поліції ще з 1880 року через політичну неблагонадійність та революційно-націоналістичні погляди. Ці сторінки його життя теж заслуговують на увагу та дослідження, але в іншому огляді. Наприкінці 1883 року Павло Михайлович приймає пропозицію К. П. Арнольдї стати управителем його маєтку при Кучерському хуторі Суджанського повіту Курської губернії, де головним завданням для П. М. Дубровського стало створення та відкриття спеціалізованої школи по веденню сільського господарства [5, с. 1263]. Там Павло Михайлович проявив себе як здібний агроном, наполегливий дослідник, прогресивний фахівець у дослідженнях господарства, як відповідальний і фахово зразковий директор Кучерівської сільськогосподарської школи [20, с. 112–114]. 1887 року відбувся перший випуск слухачів закладу, після чого Дубровський переходить на службу до Тамбовської губернії, де, за завданням місцевої губернської земської управи, протягом двох років обстежує приватні господарства чотирьох повітів.

Керування сільськогосподарською школою та дворічне обстеження приватних господарств дали змогу досвідно познайомитись з агрономічними питаннями і проблемами, визначити власні шляхи суспільної агрономічної науки, бачити реальний стан сільського господарства різних регіонів. Висновки Павло Михайлович виклав у статистично-економічних збірках про приватні господарства кількох повітів Курської і Тамбовської губерній.

У 1889-му Дубровського запрошують на посаду губернського агронома Полтавщини. Він приймає пропозицію і в листопаді переїздить до Полтави. Протягом 17 років його праця у Полтавському товаристві сільського господарства позначена творчими доробками різних напрямків у галузі: способи боротьби із шкідниками, нові кормові культури, способи засіву зернових, розведення овець, свиней, відгодівля домашніх тварин, різноманітні питання по садівництву, боротьбі з бур'янами тощо. Неабияку вагу додавали публікації. Павло Михайлович ініціює створення періодичного сільськогосподарського журналу «Хуторянин» аби висвітлювати там болючі питання і давати консультації тим, хто не має змоги запросити до себе губернського

агронома чи приїхати на його зустрічі. Окрім того, друкуючи річні звіти про роботу, завжди декілька екземплярів Дубровський розсилав «в семт уездных земских управ полтавской губернии для бесплатной раздачи их интересующимся сельским хозяевам» [15, с. 28].

У 1892 році Дубровський виступив одним із генеруючих організаторів стоврення Полтавської бібліотеки [18, с. 66]. Він разом із іншими причетний до запровадження для потреб сільського господарства культури китайського проса (гао-ляну), лісової чини Вагнера, янтарного та цукрового сорго, кормового гороху та ін., які були інтродуковані в умовах Полтавщини і потім поширилися країною [2, с. 35–38]. Та й такі звичні для нас сьогодні рослини як кукурудза, цукрові і кормові буряки, еспарцет, тимофіївка акліматизувалися, розповсюдилися країною саме завдяки старанням Павла Михайловича. «Этот особенно, чисто местный способ посева люцерны приводит мне на память другой оригинальный способ посева тимофеевки под крупносемянный горох, виденный мною в имени Боярова Моршанского уезда, Тамбовской губернии, и, как я имел возможность убедиться, дававший гораздо лучшие результаты, чем обычный подсев тимофеевки под рожь или овес» [14, с. 34] – згадує Павло Михайлович у звіті за 1891 рік.

Перший та й другий рік перебування на посаді губернського агронома був багатий на постійні експедиції повітами та волостями, візитами у маєтки і дослідженнями земських господарств. Десять місяців у році були «виїздними». Ось як він про це згадує: «Я принимал приглашение со стороны хозяев вызывались весьма разнообразными потребностями: в указании по технике полеводства и луговодства, ... в более правильной упорядоченности эксплуатации этих отраслей, а также для разъяснения затруднений, при введении культур новых растений – пропашных и кормовых ...» [14, с. 6] і подає в таблиці відвідувань пунктів и днів протягом року:

	Месяц	Пунктов посещено	Проведено в разъездах дней
1	Март	10	13
2	Апрель	8	15
3	Май	5	18
4	Июнь	9	25
5	Июль	7	26
6	Август	5	19
7	Сентябрь	3	9
8	Октябрь	1	4
9	Ноябрь	1	1
10	Декабрь	3	5

Влітку 1891 року на люб'язне запрошення В.В. Докучаєва Дубровський бере участь у недовготривалій геологічній екскурсії по берегах р. Псьол від м. Шишак в Миргородському повіті до с. Балаклії Хорольського повіту [14, с. 35]. В.В.Докучаєв займався дослідженнями ґрунтів Полтавської губернії. Фахівці мали спільну мову і постійно дискутували на різні аграрні теми. Про це буде згадка в подальших роботах.

Огляд Полтавщини справляв неабияке враження на Павла Михайловича. Різні господарства, різні господарі, неоднакові кліматичні умови, різні способи господарювання приводили агронома до подиву. «Из поездок, произведенных мною в течении трех месяцев с июня по конец августа, по приглашению хозяев, общественных учреждений и частью по личной инициативе, я упомяну только о некоторых, представляющих по чему-нибудь интерес. ... В июне по приглашению одного хозяина Ковалевской волости Зеньковского уезда я осматривал луга по р. Пслу и притоку его р. Груни. Был приглашен для определения ботанического

состава луговой растительности и для указания наиболее выгодного времени уборки лугов. ... верховым злаком здесь являются лисохвост ... А также производил осмотр болотистых лугов, с целью выяснения вопроса осушения части их, лежащей по р. Груни при впадении ее в р. Псел. ... растительность здесь раскошная, урожайность огромная ... – эти качества дают этим лугам высокую экономическую ценность. ... Вопрос был о том: нельзя ли осушить часть пространства, заросшего камышом ... осматривая луга в этом месте, я мог заняться выполнением только первой части предложенной мне задачи, потому, что решение вопроса – возможно или нет осушение болотистых пространств, потребовало бы производства предварительно нивелировочных работ, а, следовательно, большой затраты времени и средств, которыми я не располагал ...» [14, с. 28–29]. Маючи родючі землі, звичайно, господарів турбували питання меліорації. В подальших звітах та оглядах роботи Полтавського сільськогосподарського Товариства про це буде йти мова.

Ще одне цікаве спостереження Павла Михайловича – про вимерзання озимих і збереження посівів від вимерзання: «В северной части полтавскаго уезда и в прилегающих к нему частях зеньковского, вследствие меньшаго, чем в Кобелякском, количества осадков в августе и сентябре 1890. Хорошо развившаяся с осени озимая ... Интерес представляет опыт одного землевладельца Ковалевской волости Зеньковского уезда. ... Опыт заключается в том, что этот хозяин весной, по окончании посева ранних яровых, на одной десятине пара разбросал солому и держал в таком состоянии участок до самого конца посева озимых, когда тот участок был вспахан и засеян озимой пшеницей, то не смотря на поздний сев, пшеница взошла раньше всего, хорошо распустилась и без ущерба перенесла неблагоприятную зиму и весну. ... На одном из полей, недалеко от м. Опошни Зеньковского уезда случайно уцелела небольшая площадка озимого возле дороги, по которой возили по последнему снегу солому. Площадка оказалась случайно прикрытою тонким слоем соломы, снесенной ветром с возов. Так эта полоска озимой, которая плохо развивалась с осени, сохранилась только вследствие того, что случайно была прикрыта соломой» [14, с. 15].

Шкоду господарствам завдавали і шкідники. Павло Михайлович, як досвідний ентомолог досліджував причини розвитку і засоби боротьби. Це ще раз підтверджує фундаментальні і глибокі знання та практичний досвід агронома, а також засвідчує про гарну підготовку фахівців Петровською академією. «Все озимые, с которых были взяты пробы прекрасно развивались с осени, но ... посеянные в августе-сентябре отличались весьма плохим развитием, были тощи, редки и совсем не распускались, имели по 2–4 листка ... В исследованных пробах, пораженные гессенскою мухою кусты содержали по 2–3, а, иногда и до 8 шт. ... Почти из всех собранных коконов 26–27 марта у меня в квартире вышли мухи, которые положили массу яиц. ... Это наблюдение указывает, что коконы гессенской мухи были здоровыми, ничем неповрежденными, и при благоприятных условиях лет мухи был бы сильный ...» [14, с. 8].

Беззалаберність і господарність йдуть поряд і теж дивують Павла Михайловича. «При неблагоприятном, крайне однообразном распределении посевов, в пределах Кобелякского уезда, следует отметить еще одну особенность полевого хозяйства, на сколько можно судить по личным наблюдениям, особенно распространенную в хозяйствах названного уезда. За исключением Константиноградского, может быть ни в каком другом из уездов полтавской губернии не развито пользование полевыми угодьями так бессистемно, беспорядочно, как в Кобелякском. Это бессистемье характеризуется почти полным отсутствием общепринятого севооборота ...» [14, с. 17]. Під пар або облог там залишали дуже маленькі площі землі: «... вся же остальная площадь удобной полевой земли, занимается зерновыми

хлебами, лишь изредка встречаются полоски картофеля, конопли и других растений... засоряется различными сорными травами, среди которых первое место занимает овсюг...» [14, с. 18]. І поряд з цим, зразкові господарства. «В имении князя В. С. Кочубея при х. Дьячкове Полтавского уезда, приходилось видеть такую образцовую обработку земли, причем особенно резко бросаются в глаза чистота поля от сорной растительности и отсутствие разъемных борозд и длинных возвышений посредине загона, вспаханного в свал» [14, с. 24]. Ось ще: «В одну из поездок в стечении марта месяца в Константиноградский уезд я имел возможность посетить Карловскую экономию В. К. Екатерины Михайловны, где провел несколько дней во время производства посева яровых. ... не смотря на широкое развитие технических производств (винокуренного и крахмального) в названном имении посев пропашных растений почти не применяется. ... в полевой культуре главную и исключительную роль имеют зерновые хлебные и масличные растения ... На 100 дес. посева засев под: озимую рожь 18,1%, озимую пшеницу 21,2%, яровую пшеницу 25,3%, яровой арнауткой 7,9%, ячменем 7,8%, овсом 7,1%, просом 1,3%, льном 10,0%, корнеплодами 0,6%, остальными 0,7%. Кроме названных, сеют кормовую свеклу, немного картофеля, гречиху, горох, рыжей, коноплю, горчицу ...» [14, с. 20–21].

Засуха літом 1890 року нанесла збитків, і господарі з проханнями про пораду звертались до губернського агронома. Павло Михайлович був людиною освіченою, і, як кажуть зараз, «продвинутою», тому розумів, що лише набутого досвіду та знань замало, що потрібно постійно і наполегливо удосконалюватись: «... Чтобы прочно обосновать деятельность, а не разбрасываться в разные стороны сельскохозяйственная действительность предъявляет столь обширный и разносторонний спрос на помощь, содействие и указания в области техники этого дела, что выбрать из предъявляемых требований главнейшее, с тем, чтобы на этом последнем сосредоточить особое внимание, является на сколько же необходимым, на столько и желательным» [14, с. 2].

Другий рік перебування в Полтавській губернії давав і невеличкі радісні плоди: «В 1891 отчетном году я имел возможность, путем более обстоятельного изучения хозяйств на местах, наблюдениями и опросами хозяев, еще более убедиться в истинности того положения, которое явилось направляющим для моей деятельности. Первое: что убеждало меня в справедливости этого вывода, было сочувственное отношение хозяев к одной из мер, рекомендованных мною и служивших для меня целью пропаганды в прошлом году – к разведению на полях кормовой свекловицы. В текущем году я много раз имел возможность убедиться, что посеы кормовой свекловицы с каждым годом расширяются все более и более. ... спрос на семена превысил предложения. ... По 10–12 руб. за пуд обыкновенной оберндорфской свеклы или сорта маммут. ... другим доказательством растению, в условиях нашего хозяйства имеет красный клевер на более связных почвах, а на песчаных – люпин. ... кормовая свекла не только выгодное кормовое растение, но и отличный корм при откормливании бракового скота» [14, с. 3]. «... широкое распространение посевов свеклы в хозяйствах для зимнего содержания скота, а для поддержки в летнее время в посевах зеленой кукурузы на зеленый корм...» [14, с. 4]. Проводить Павло Михайлович і паралелі господарювання маєткових господарств, дрібних господарів і піддослідних полів Полтавського товариства сільського господарства «... по отчетам на опытном поле Полтавського сельскохозяйственного бщества средние урожаи трех растений, разводимых для силосования – кукурузы, конский зуб, сорго сахарного и обыкновенного ...» [14, с. 5]; «... сбыт зерновой кукурузы, возникающий у хозяев при желании ввести в полевую культуру новое растение, показал, что это не вызывало никаких затруднений, ... после уборки вся кукуруза была почти немедленно продана на винокуренный завод в Харьков» [14, с. 19].

Часті відрядження, мабуть, і втомлювали Павла Михайловича, хоча цікавість до справи брала гору і він відвідує не лише Полтавську губернію. «Из Кременчуга я посетил имение Ратьковку гр. Толстого, в Александрийском уезде Херсонской губернии, управляемое И.А. Базилевичем. ... там прекрасно поставлены посадка леса в степи, посев в широких размерах кукурудзы на зерно и применение особаго способа посева люцерны» [14, с. 33]. Це наводить Дубровського на прохання, яке викладає у звіті: «... Если только с лесом будут бережно обращаться ... там где есть охранныя полоса леса, где он отделяет пески от лугов, песок еще не скоро пробьет себе путь к речному руслу» [14, с. 32].

Зимові місяці сковували пересування та дослідження в просторі. Але роботи у Павла Михайловича висиачало: «В январе и феврале значительная часть моего времени ушла на подготовительныя работы по организации сельскохозяйственной выставки в г. Полтаве, а также одновременно пришло принимать участие в комиссии по осмотру участков, предлагавшихся под низшую школу садоводства и огородничества, которую Полтавское губернское земское собрание очередной сессии прошлого 1890 года окончательно решило устроить в самом городе Полтаве» [14, с. 1].

Про школу садівництва та дослідні поля з лікарських рослин чимало сторінок відведено у звіті за 1891 рік. «Весь конец апреля, и начало мая я провел в разъездах по Миргородскому, Лубенскому и Лохвицкому уездам, вследствие Предписания Департамента Земледелия и Сельской Промышленности избрать постоянное место жительства для командированного департаментом в Полтавскую губернии в мое распоряжения специалиста по садоводству и культуре лекарственных растений на которого возлагалось оказывать содействие развитию культуры лекарственных растений в пределах лубенского и лохвицкого уездов» [14, с. 25]. «Лекарственными растениями занимаются в основном женщины ... Г-жа Белявская в Лубнах ... оптовую скупку производят евреи ... Госпожа Ю.В. Белявская, имеющая в Лубнах аптеку, химико-фармацевтическую лабораторию и ведущая оптовую торговлю культурными и дико растущими лекарственными растениями ... Наибольшая площадь в садах отведена под английскую мяту, иссоп, цитрон-мелиссу, руту, майоран, *carduus benedictus* (будяк), беладону, черную мальву, ноготки (календулу), розмарин и тмин. ... в оптовом складе г-жи Белявской занимаются сушкою и обработкою товара для продажи, а также приготовлением экстрактов ... Общее количество превышает 170 названий ... Кроме того в лаборатории изготавливается свыше 50 названий экстрактов эфирных масел ... из дикорастущего растения *Lactuca virosa* L добывают лактукарий ... Массово продают цвет бузины. Особенно на ярмарку в Десятую пятницу, собирающуюся здесь в урочище Криница возле с. Енковец. Привозятся до 700 пудов цвета бузины. Квиты коровяка (собираются возле с. Клепачихи ...) горицвит, полевую ромашку [14, с. 25–26]. «Во время поездки в г. Лубны я имел возможность, сообщая заинтересованным в поднятии местного сельскаго хозяйства земледельческим деятелям о командировании в Полтавскую губернию Департаментом Земледелия Сельской Промышленности специалиста по садоводству и культуре лекарственных растений ... Разъясняя тот целесообразный путь: на первом месте – устройство для народных учителей при небольшом материальном пособии со стороны земства курсов садоводства, руководителем которых должен быть командированный садовод» [14, с. 28]. «В конце мая прибыл в Полтавскую губернию командированный Департаментом Земледелия и Сельской Промышленности в мое распоряжение специалист по садоводству и культуре лекарственных растений Д.А. Шалабанов ...» [14, с. 38].

Літом Павло Михайлович проводить дослідження на полях, складає таблицю вологості. В той рік була засуха з середини липня до середини вересня, яка знищила вагому частку врожаю [14, с. 10]. А також пише прохання в рідну йому Чернігівську Губернську Земську управу «ассигновать денежное пособие в размере 300 руб. на

дело кустарного съезда в г. Полтаве». З'їзд – справа потрібна для розвитку і підтримки кустарних промислів, провести його потрібно на гарному рівні, прирівняному до тієї обстановки, при якій існують і розвиваються кустарні промисли, а кошти Полтавського Товариства обмежені, тому губернський агроном і звертається про допомогу [19].

У звіті за 1891 рік Павло Михайлович виражає взаємну симпатію до справи і людей справи до нього. «Полтавское уездное земское собрание 27 очередного созыва, выслушав заявление управы о том участии, которое я принимал в мероприятиях ея, относящихся к нужде сельского хозяйства, в заседании 29 августа с.г. постановило: «выразить правительственному агроному для полтавской губернии глубочайшую благодарность от имени полтавского уездного земства»» [14, с. 37]. Адже й справді, його репрезентаційна діяльність із популяризації кращого із вітчизняного галузевого дослідництва та запровадження новітнього із-за кордону для вітчизняної аграрної науки виявилася знаковою. Неподільно йшли і любов до природи, землі, відкриттів, захоплення улюбленою дослідницькою справою, цілеспрямованість і порядність – ці риси П. М. Дубровський не втратив, не зважаючи на перипетії долі. Ряд питань, які Павло Михайлович вирішував і втілював у різних галузях сільського господарства більш, як 100 років тому, залишаються актуальними і сьогодні.

1. *Вергунов В.А.* Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В.А. Вергунов; ННСГБ НААН. – К.: Аграр. наука, 2012. – 416 с.
2. *Вергунов В. А.* П. М. Дубровский (1857–1916) – перший губернський агроном Полтавщини / В. А. Вергунов // В. І. Сазанов – розбудовник вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи та громадянин: матеріали круглого столу, 28 листопада, 2014 р. м. Полтава / М-во аграр. політики і продовольства України, Полтав. держ. аграр. акад., НААН України, ННСГБ НААН. Редкол.: В.І. Аранчій, В.А. Вергунов, О.П. Анікіна та ін. – Полтава, 2014.
3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 228–235 об.
4. Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь. От предшественников декабристов до падения царизма. – Т. 3. – 80-е годы. – Вып.1. – А–В. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев. – 1933.
5. Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь. От предшественников декабристов до падения царизма. – Т. 5. – 80-е годы. – Вып.1. – Г–З. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев. 1927–1933.
6. До 150-річчя Полтавського Товариства Сільського господарства. [ел.ресурс] <http://apk.adm-pl.gov.ua/ogoloshennya/do-150-richchya-poltavskogo-tovaristva-sil'skogo-gospodarstva>
7. Журналы заседаний совета Петровской земледельческой и лесной Академии с 27 августа 1877 года. Официальный отдел.
8. Журналы заседаний совета Петровской земледельческой и лесной Академии с 21 января по 13-е мая 1878 года. Официальный отдел.
9. Журналы заседаний совета Петровской земледельческой и лесной Академии 15 июля 1878 года. Официальный отдел.
10. Журналы заседаний совета Петровской земледельческой и лесной Академии от 15 июня по 12 декабря 1881 года. Официальный отдел.
11. Журналы заседаний совета Петровской земледельческой и лесной Академии от 16 июня по 13 декабря 1882 года. Официальный отдел.
12. *Зіборова І.В.* Шлях становлення і розширення наукових поглядів аграрія і громадського діяча П.А. Кочубея (1825–1892) [ел.ресурс] <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-4/9.pdf>
13. *Котельников В.* Павел Михайлович Дубровский // Вестник сельского хозяйства. – 1916. – № 51–52.
14. Обзор мышеподобных и млекопитающих средней и южной России. (Сос. А.А. Силантьев) / Дубровский П. Отчет о деятельности правительственного агронома по полтавской губернии за 1891 год. – СПб. – Тип. Е. Евдокимова., ул. Троицкая № 18. – 1898.
15. Отчет о деятельности приглашенного министерством государственных имуществ в качестве губернского агронома Полтавской губернии П.Дубровского, за время с 5 ноября 1889 г. по 31 декабря 1890 года. (Извлечено из «Земледельческой газеты» №№ 36–39 1891 год). – СПб. – Тип. Демакова, Новый пер., д. № 7.
16. Отчет о состоянии Петровской Земледельческой и лесной Академии и состоящих при ней учреждений за 1880–1881 учебный год.

17. Отчет о состоянии Петровской Земледельческой и Лесной Академии и состоящих при ней учреждений за 1881–1882 год.
18. Павловский И. Ф. Дубровский Павел Михайлович / И. Ф. Павловский // Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины 18 века. – Полтава: Типограф. приемников Дохмана, 1912.
19. Приложение 4 к журналу «Отношение Правления Полтавского Общества Сельского Хозяйства от 3 июля 1900. № 694.
20. Самородов В. М., Кигим С. Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920): історія, зв'язки, першопостаті / наук. ред В. М. Самородов. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – 160 с.
21. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К.: Темпора. – 2003. – 415 с.

References

1. Verhunov V. A. Silskohospodarska doslidna sprava v Ukraini vid zarodzhennia do akademichnoho isnuvannia: orhanizatsiinyi aspekt / V. A. Verhunov; NNSGB NAAN. – K.: Ahrar. nauka, 2012. – 416 s.
2. Verhunov V. A. P. M. Dubrovskiy (1857–1916) – pershyi hubernskiy ahronom Poltavshchyny / V. A. Verhunov // V. I. Sazanov – rozbudovnyk vitchyznianoї silskohospodarskoї doslidnoї spravy ta hromadianyn: materialy kruhloho stolu, 28 lystopada, 2014 r. m. Poltava / M-vo ahrar. polityky i prodovolstva Ukrainy, Poltav. derzh. ahrar. akad., NAAN Ukrainy, NNSGB NAAN. Redkol.: V.I. Aranchii, V.A. Verhunov, O.P. Anikina ta in. – Poltava, 2014.
3. DАChO. – F. 679. – Op. 3. – Spr. 252. – Ark. 228–235 ob.
4. Deiateli revoliutsionnogo dvizheniia v Rossii. Bio-bibliograficheskiy slovar. Ot predshestvennikov dekabristov do padeniia tsarizma. – T. 3. – 80-e gody. – Vyp. 1. – A–V. – M.: Izd-vo Vsesoiuznogo obshchestva politicheskikh katorzhan i ssylno-poseselentsev. – 1933.
5. Deiateli revoliutsionnogo dvizheniia v Rossii. Bio-bibliograficheskiy slovar. Ot predshestvennikov dekabristov do padeniia tsarizma. – T. 5. – 80-e gody. – Vyp.1. – G–Z. – Vsesoiuznogo obshchestva politicheskikh katorzhan i ssylno-poseselentsev. 1927–1933.
6. Do 150-richchia Poltavskoho Tovarystva Silskoho hospodarstva. [el.resurs] <http://apk.adm-pl.gov.ua/ogoloshennya/do-150-richchya-poltavskogo-tovarystva-silskogo-gospodarstva>
7. Zhurnaly zasedaniy soveta Petrovskoy zemledelcheskoy i lesnoy Akademii s 27 avgusta 1877 goda. Offitsialnyu otel.
8. Zhurnaly zasedaniy soveta Petrovskoy zemledelcheskoy i lesnoy Akademii s 21 yanvaria po 13-e maia 1878 goda. Offitsialnyu otel.
9. Zhurnaly zasedaniy soveta Petrovskoy zemledelcheskoy i lesnoy Akademii 15 iiulia 1878 goda. Offitsialnyu otel.
10. Zhurnaly zasedaniy soveta Petrovskoy zemledelcheskoy i lesnoy Akademii ot 15 iiunia po 12 dekabria 1881 goda. Offitsialnyu otel.
11. Zhurnaly zasedaniy soveta Petrovskoy zemledelcheskoy i lesnoy Akademii ot 16 iiunia po 13 dekabria 1882 goda. Offitsialnyu otel.
12. Ziborova I. V. Shliakh stanovlennia i rozshyrennia naukovykh pohliadiiv ahrariia i hromadskoho diiacha P.A. Kochubeia (1825–1892) [el.resurs] <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-4/9.pdf>]
13. Kotelnikov V. Pavel Mikhaylovich Dubrovskiy // Vestnik selskogo hoziaystva. – 1916. – № 51–52.
14. Obzor myshepodobnykh i mlekopitaiushchikh sredney i iuzhnoy Rossii. (Sos. A. A. Silantev) / Dubrovskiy P. Otchet o deiatelnosti pravitelstvennogo agronoma po Poltavskoi gubernii za 1891 god. – SPb. – Tip. E. Evdokimova., ul. Troitskaia № 18. – 1898.
15. Otchet o deiatelnosti priglashennago ministerstvom gosudarstvennykh imushchestv v kachestve gubernskago agronoma Poltavskoy gubernii P. Dubrovskago, za vremia s 5 noiabria 1889 g. po 31 dekabria 1890 goda. (Izvlacheno iz «Zemledelcheskoy gazety». №№ 36–39. 1891 god). – SPb. – Tip. Demakova, Novyu per., d. № 7.
16. Otchet o sostoianii Petrovskoy Zemledelcheskoy i lesnoy Akademii i sostoishchikh pri ney uchrezhdeniy za 1880–1881 uchebnyu god.
17. Otchet o sostoianii Petrovskoy Zemledelcheskoy i Lesnoy Akademii i sostoishchikh pri ney uchrezhdenii za 1881–1882 god.
18. Pavlovskiy I. F. Dubrovskiy Pavel Mihailovich / I. F. Pavlovskiy // Kratkiy biograficheskiy slovar uchenykh i pisateley Poltavskoy gubernii s poloviny 18 veka. – Poltava: Tip-litograf. priemnikov Dokhmana, 1912.
19. Prilozhenie 4 k zhurnalu «Otnoshenie Pravleniia Poltavskago Obshchestva Selskago Hoziaystva ot 3 iiulia 1900. № 694.
20. Samorodov V. M., Kyhym S. L. Poltavske silskohospodarske tovarystvo (1865–1920): istoriia, zvytiahy, pershopostati / nauk. red V. M. Samorodov. – Poltava: Dyvosvit, 2015. – 160 s.
21. Chykalenko Ye. Spohady (1861–1907). – K.: Tempora. – 2003. – 415 s.

Иванченко Л. А.

Роль губернских агрономов в становлении научных подходов ведения сельского хозяйства: первые годы пребывания в Полтавской губернии П.М. Дубровского (1857–1916).

Статья описывает анализ отчетов о деятельности первого полтавского губернского агронома П.М. Дубровского на должности в Полтавском сельскохозяйственном обществе, тщательность изучения губернских хозяйств, воплощение практического опыта и применения теоретических знаний на практике в губернии, описание губернских угодий и проблемные земледельческие вопросы, которые ложились на плечи губернского агронома. Старательность Павла Михайловича и скрупулезный подход к делу были основной чертой его характера. И до сих пор, эти агрономические выводы и методы преодоления проблем можно использовать в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: Полтавское общество сельского хозяйства, первый губернский Полтавский агроном, П.М.Дубровский, садоводство, сельскохозяйственное опытное дело.

Ivanchenko L. A.

Provincial agronomists role in the development of scientific approaches to agriculture: first years of P.M. Dubrovsky in the Poltava province (1857–1916).

The article describes the review reports on the activities of the first provincial Poltava agriculturist P.M. Dubrovskoho in the Poltava agricultural society, his studies, practical about provincial farms, embodiment, gained, practical experience and theoretical knowledge. And practical experience in the province, the description of the provincial lands and issues of farmer. Hard work of Pavel Mikhailovich and careful approach to business which formed the basis of his work. These conclusions and agronomic conclusions and techniques to overcome them can be used in agriculture nowadays.

Keywords: Poltava society of agriculture, the first Poltava provincial agriculturist, P.M. Dubrovsky, horticulture, agricultural research.

УДК 001.89:631.5/.9 «Бажаєв»(091)

І.А. СИЧЕНКО

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В.Г. БАЖАЄВА З ПИТАНЬ СУСПІЛЬНОЇ АГРОНОМІЇ

Наприкінці XIX ст. велике значення для розвитку вітчизняного сільського господарства набула організація системи суспільної агрономії, спрямованої на підвищення виробництва сільськогосподарської продукції. Ця система почала активно розвиватися завдяки одному з фундаторів суспільної агрономії В. Г. Бажаєву й була підтримана земствами. Розглядається період його життя і агрономічної діяльності, пов'язаний з організацією та впровадженням суспільної агрономії, аналізується творча спадщина вченого з даного питання.

Ключові слова: В. Г. Бажаєв, суспільна агрономія, агрономічна допомога, з'їзд.

Постановка проблеми. Перші спроби запровадження земської агрономії почалися ще на початку 80-х рр. XIX ст. (1883 р. у Пермській губернії започатковано сільськогосподарську організацію). Однак, це був виняток, адже до кінця 1880-х рр. земська агрономічна діяльність не мала значного впливу на сільське господарство. Лише через 10 років почала швидко розвиватися мережа земських агрономічних установ, було створене Міністерство землеробства. Спільними зусиллями збільшувалась кількість сільсько-господарських шкіл, дослідних полів та станцій, ферм тощо, тобто у різних губерніях Російської імперії здійснювалась організаційна діяльність з розвитку сільського господарства.

Мета статті – висвітлити діяльність вченого щодо організації та впровадження суспільної агрономії, проаналізувати творчу спадщину В. Г. Бажаєва з даного питання.

Методи дослідження. Історико-наукового та джерелознавчого аналізу, принципів об'єктивності та науковості.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питанню суспільної агрономії присвячено ряд праць авторів, сучасників В. Г. Бажаєва. Серед яких слід виокремити М. Вонзблейна [1], який у своїй теоретичній публікації визначає поняття «суспільна агрономія» та її завдання. Недоліком є те, що він не виділяє діячів суспільної